

Erasmus munkadokumentum-sorozat
a jogtudományról és a társadalmi-jogi
tanulmányokról

**A jogfilozófia, a jogszociológia és a doktrinális
kutatás gyümölcsöző együttműködése felé:
Hogyan hidalhatja át a jogi interakcionizmus a
terméketlen ellentéteket?**

(megjelenik a Roger Cotterrell Festschriftben)

H.S. Taekema & W. van der Burg

Rotterdami Erasmus Egyetem, Erasmus jogi kar, jogtudományi
tanszék/társadalmi-jogi tanulmányok tanszék
vanderburg@law.eur.nl

**Erasmus munkadokumentum-sorozat a
jogtudományról és a társadalmi-jogi
tanulmányokról, 14-02. sz.
Szeptemberi változat: 1,2014,1,0**

Ez a tanulmány ingyenesen letölthető a Social Science
Research Network Electronic Paper Collection
(Társadalomtudományi Kutatási Hálózat) honlapjáról:
<http://ssrn.com/abstract=2503902>.

<https://sssrn.com/#stat#2503902>

Fejezet 7

A jogfilozófia, a jogszociológia és a doktrinális kutatás gyümölcsöző együttműködése felé: Hogyan hidalhatja át a jogi interakcionizmus Nem produktív oppozíciók¹

Sanne Taekema és Wibren van der Burg

1. Bevezetés

Roger Cotterrell a jog és a jogelmélet széleskörű interdiszciplináris megközelítését támogatja. Egyik jól ismert cikkének címe programadó: "Miért kell a jogi eszméket szociológailag értelmezni?" Hasonlóképpen, A *jogtudomány politikája* című könyve úgy is olvasható, mint a jogi elméletek szociológiai megértésére tett kísérlet - egy olyan megközelítés, amely a látszólag elavult és nem vonzó álláspontokat a kor történelmi körülményeinek fényében értelmezi. Bár Cotterrell "legerősebb intellektuális elkötelezettsége a jogszociológiához fűződik, [ő] fokozatosan elégedetlenséget érzett amiatt, hogy a jogszociológia nagy része nem foglalkozik a "jogfilozófiával" való foglalkozás szükségességével" (Cotterrell 2008: 20). Általános intellektuális programját szépen kifejezi a következő kijelentés: "A jogfilozófia és a jogszociológia munkatársak a jogi magyarázat közös vállalkozásában" (Cotterrell 2006: 29).

Mint jogi teoretikusok, akiknek jogi és filozófiai hátterük van, és erősen érdeklődnek a jogszociológia iránt, teljes szívünkben egyetértünk a széles körű interdiszciplinaritás mellett érveléssel. A jogfilozófia és a jogszociológia munkatársként gyümölcsözően együttműködhet egymással a jog teljesebb megértése érdekében. A jogfilozófia elméletalkotása nagyban gazdagodhat azáltal, hogy empirikusan tájékozott és tesztelt. A jogszociológiai tanulmányok mélyebbé válhatnak azáltal, hogy szembesülnek a filozófiai normatív elméletekkel, és pontosabbá válhatnak azáltal, hogy az analitikus jogtudomány meglátásaira támaszkodnak. Cotterrellhez hasonlóan mi is kritikusan állunk a merev diszciplinaritáshoz. Még ha gyakran lehetetlen is a jogszociológia, a jogfilozófia és a jogdogmatikai kutatás teljes integrálása, meg kell próbálnunk ötvözni őket.

A tudományágak együttműködésébe harmadik tudományágként a jogi doktrinális kutatást is bevontuk. Úgy véljük, hogy a jogi doktrinális kutatás fontos partnere a jogszociológiának és a jogfilozófiának, és hogy e három partner együttműködése mindhárom számára nagyon gyümölcsöző. A filozófiai gondolatok és empirikus meglátások gyakorlati jogi megoldásokba való átültetése nemcsak arra jó, hogy az elméleteket a gyakorlatba átültetve teszteljük, és a gyakorlatban is relevánssá tegyük, hanem mind a jogfilozófia, mind a jogszociológia számára rendkívül gazdagító. A gyakorlati

---

¹ Ez a fejezet a Kiadó engedélyével a *The Dynamics of Law and Morality (A jog és az erkölcs dinamikája)* című könyvből származó anyagokat tartalmaz. Wibren van der Burg *A Pluralist Account of Legal Interactionism* című könyvéből (Farnham, Ashgate 2014). Copyright© 2013. Szeretnénk köszönetet mondani Briain Jansennek és Thomas Riesthuisnak egy korábbi tervezethez fűzött kritikai észrevételeikért.

A jogi szakmák bölcsessége és árnyalatai, valamint az akadémiai doktrinális kutatás közvetítő szerepe szintén fontos kiindulópontokat nyújthat a társadalmi-jogi és filozófiai kutatások számára.

Ebben a fejezetben főként a jog szociológiai és filozófiai megközelítése közötti különbségekre fogunk összpontosítani. E fejezet alkalmazásában a jogdogmatikai kutatások általában a jogfilozófiával hozhatók összefüggésbe - mindkettő elsősorban az eszmékkel és azok jelentésével, igazolásával és gyakorlati következményeivel foglalkozik. Csak ott, ahol a doktrinális kutatás érdemben eltér a jogfilozófiától, fordítunk kifejezett figyelmet a különbségekre.

Az interdiszciplinaritás szorgalmazása egy dolog, a tényleges megvalósítás egy másik. Az interdiszciplináris kutatás nem könnyű, és sok buktatót kell találni. A különböző tudományágak különböző módszereket, különböző fogalmi kereteket, különböző vizsgálati tárgyakat, különböző kutatási célokat, különböző tudományos kultúrákat ismernek. (Taekema és Van Klink 2011: 8-9; Vick 2004: 166-9) Bizonyára vannak átfedések és homályos területek a diszciplínák között, nem pedig szigorú elválasztások. Ennek ellenére általában jellegzetes különbségeket fedezhetünk fel az egyes diszciplínák főáramú hagyománya között. A diszciplínák közötti együttműködés gyakran vezet kölcsönös félreértésekhez, ha nem foglalkozunk kifejezetten ezekkel a különbségekkel.

Szeretnénk foglalkozni egy fontos különbséggel, amely gyakran meghiúsítja a jogszociológusok, jogfilozófusok és doktrinális kutatók közötti sikeres együttműködést. Ez a különbség abban áll, hogy a jog különböző - implicit vagy explicit - felfogására, különböző fogalmakra és definíciókra támaszkodnak. Ez megnehezíti a kommunikációt. Amikor a jogászok és a filozófusok implicit módon a jogról mint koherens doktrínáról gondolkodnak, a szociológusok viszont a jognak mint gyakorlatnak vagy a társadalmi interakció általános dimenziójának a felfogására támaszkodnak, akkor nehezen értik meg egymást.² Természetesen magukon e tudományágakon belül is sok eltérés van, amint azt például a jogi pozitivisták és a természetjogi teoretikusok közötti vita is tanúsítja. Vannak azonban fontos szempontok, amelyekben a jogfilozófusok, a szociológusok és a jogtudósok többen osztoznak saját tudományáguk többségével, mint a másik két diszciplína szimpatizáns tagjaival. Különösen a különbségek implicit háttérjellege az, ami akadályozza a hármójuk közötti gyümölcsöző interakciót. A probléma, amellyel ezért foglalkozni kívánunk, kettős: hogyan tehetjük explicitté és érthetővé ezeket a különbségeket, és hogyan kombinálhatjuk a jog fogalmának különböző perspektíváit anélkül, hogy az egyes perspektívákon belül keletkezett meglátásokat elhomályosítsanánk? Bár elkerülhetetlenül túl általánosítunk, úgy véljük, hogy ehhez hasznos lehet, ha a feszültségek világos megfogalmazásához ideális tipikus megkülönböztetéseket használunk.

2. Négy szembenállás

Négy alapvető ellentétet különböztethetünk meg a jogértelmezéssel kapcsolatban. A legalapvetőbb ellentét az, amely a könyvekben szereplő jog és a cselekvő jog kissé félrevezető elnevezés alatt vált ismertté: A spektrum egyik oldalán azok állnak, akik a jogot úgy fogják fel, mint a jogi intézmények, például a törvényhozás és a bíróságok termékeit vagy rendeleteit, valamint mint az ezek alapján felépíthető doktrínát. A másik oldalon vannak azok, akik a jogot interakcióként vagy a társadalmi interakció egyik dimenziójaként fogják fel, amelyet a szokásjog vagy az interakciós jog példáz.

2 Vö. Cotterrell 2008: 18: "A szociológusok elmulasztották a jogot mint az eszmék világát és mint ezen eszmék szubjektív megértését a cselekvésben. A filozófusok elmulasztották a jogot mint sokszínű, változatos társadalmi és történelmi tapasztalatot tanulmányozni."

3 Ez félrevezető, mert azt sugallja, hogy a jog maga a cselekvőképes entitás, nem pedig maga a kölcsönhatás. A "jog mint kölcsönhatás" megfelelőbb kifejezés lett volna. Pounds híres kifejezésének kritikáját lásd Krygier 2012:

törvény. A legtöbb jogfilozófus és jogtudós a törvényhozás pólusán található, míg sok szociológus az interakciós jog pólusán. Amint Cotterrell (2006: 45) érvel, ez nem egy szigorú munkamegosztás, és véleményünk szerint semmiképpen sem olyan normatív megkülönböztetés, amelynek a különböző diszciplínák gyakorlatát kellene irányítania. Mindazonáltal, ha megnézzük egyrészt a mainstream jogfilozófusok és doktrinális tudósok, másrészt a jogszociológusok munkásságát, egyértelmű különbség mutatkozik abban, hogy a hangsúly vagy az elfogadott jogra, vagy az interakciós jogra helyeződik.

A második ellentét a monizmus és a pluralizmus közötti ellentét. Egyrészt a legtöbb jogfilozófus és jogtudós még mindig a jogra mint egyetlen többé-kevésbé koherens rendszerre összpontosít, amely általában az államhoz és egy adott területhez kapcsolódik. Még ha a filozófusok és jogtudósok különálló jogrendeket, például az Európai Unió és az Európa Tanács jogrendjeit is bevonják elemzésükbe, általában néhány olyan konkurens jogrendre korlátozzák a versengő jogrendek számát, amelyek mindegyike az államapparátushoz közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó hivatalos jogalkotó intézményekhez kapcsolódik. Másrészt a legtöbb jogszociológus tágabb értelemben pluralista; elfogadják, hogy sokféle jogrend létezik, amelyek többsége nem kapcsolódik hivatalos jogalkotó intézményekhez.

A harmadik ellentét a jog változó és változó jellemzőire való összpontosítás és a jog időtlen vagy statikus jellegére való összpontosítás között áll fenn. A jogszociológia egyértelműen az első táborba tartozik, felismerve a variáció és a változási folyamatok fontosságát a jog tanulmányozásában (Cotterrell 2008: 18 és 20). Itt azonban nem egy, hanem két ellentét áll fenn. Egyrészt a legtöbb filozófus hajlamos a jog időtlen vagy egyetemes jellemzőire összpontosítani. A klasszikus természetjogászok például a jog alapjául szolgáló egyetemes normatív elveket vagy értékeket próbáltak megtalálni. Sok kortárs filozófus valószínűleg egyetértene Julie Dicksonnal, aki szerint az analitikus jogtudomány lényege, hogy "elkülönítse és megmagyarázza azokat a jellemzőket, amelyek a jogot azzá teszik, ami" (Dickson 2001: 17). Továbbá azzal érvel, hogy a jogfilozófiának elemeznie kell a jog természetét, vagyis "azokat az alapvető tulajdonságokat, amelyeket egy adott jelenség halmaznak mutatnia kell ahhoz, hogy jog legyen" (Dickson 2001: 17. Lásd még Shapiro 2011: 1. fejezet). Másfelől a legtöbb jogtudós a jogot más értelemben statikus jelenséggé konstruálja, egy adott joghatóság pozitív jogának egy adott időpontban érvényesülő konstrukcióját nyújtva. A jogtudomány célja, hogy a lehető legjobb képet nyújtsa a jogról, ahogyan az jelenleg van.

A negyedik ellentét az instrumentalista és a nem instrumentalista jogfelfogás között áll fenn. Egyrészt a jogot tekinthetjük a politikai célok megvalósításának eszközének, másrészt az interakciós normák garanciájának. Azok, akik a hatályos jogra összpontosítanak, hajlamosak a hatályos jogot a politikai intézmények kezében lévő eszköznek tekinteni; azok, akik a szokásjogra vagy - mint sok jogász - a jogra, mint a törvényesség értékeit fenntartó, sajátos és nagymértékben autonóm gyakorlatra összpontosítanak, az intézményesítést és a kodifikációt a társadalmi normák tényleges betartásának és a sajátos jogi értékek fenntartásának garanciájaként tekintik. Ez a szembenállás némileg eltér az első háromtól, mivel felosztása inkább a jogfilozófiát és a jogszociológiát i:a mint a két diszciplína között húzódik. A jogszociológiában erős instrumentalista tendencia érvényesül: Cotterrell (2008: 21) szerint akár "átható instrumentalizmusról" is beszélhetünk. Hasonló instrumentalizmussal találkozhatunk számos modern pozitivistá jogfilozófus, valamint a jog- és közgazdaságtudósok munkáiban is. Másfelől a jogfilozófusok, jogszociológusok és jogtudományi kutatók között jelentős számú olyan kutató van, aki antiinstrumentalista.

Természetesen e négy szembenállás jellemzése ideális tipikus vázlatot ad. Sok teoretikus nem illeszkedik bele, és sok köztes álláspont létezik. Mindazonáltal az ideális típusok könnyen felismerhetők, mint a jogszociológusok, jogfilozófusok és jogdoktrinális jogtudósok számos álláspontjának alapjául szolgáló típusok. Továbbá egyértelmű, hogy a különböző pólusokon álló tudósok e jogtudományok mindegyikének

a négy szembenállás nehézségeibe fog ütközni a kommunikáció és az együttműködés terén, mivel a jogról beszélve különböző dolgokat tartanak szem előtt. Ezért fontos, hogy megtaláljuk a módját annak, hogy túllépjünk ezeken az oppozíciókon, vagy legalábbis úgy értelmezzük őket, mint amelyek egy közös keret különböző aspektusait hangsúlyozzák, hogy túllépjünk a jogfilozófia és a jogszociológia közötti szakadékon (Cotterrell 2008: 22).

Állításunk szerint a jogi interakcionizmus ilyen elméleti megközelítést kínál. A jogi interakcionizmus mind az interakciós jogot, mind a törvényhozás jogát jogként fogadja el. Ezért szellemiségében nagyon ökumenikus. Ez a széleskörű megközelítés lehetővé teszi, hogy a különböző pólusokat a jog teljes elemzésének részeként értsük, és perspektívákat kínál a részleges meglátások integrálására, amelyeket a pusztán az egyik pólusra való összpontosítás nyújthat.

Először az első ellentétet fogjuk kifejteni, mivel ez a legalapvetőbb (3. szakasz). Ezután megvitatjuk a jogi interakcionizmus alaptételeit, és megmutatjuk, hogy annak inkluzív megközelítése képes túllépni ezen az alapvető oppozíción (4. szakasz). A következő három szakaszban bemutatjuk, hogy a fennmaradó ellentétek mindegyikét hogyan értelmezhetjük az interakcionista keretrendszer szempontjából, a figyelem fókuszaként, nem pedig szigorú dichotómiaként (5-7. szakasz). Végezetül megvitatjuk elemzésünk elméleti és módszertani következményeit a jogfilozófusok, jogszociológusok és jogtudósok sikeres együttműködésére vonatkozóan (8. szakasz).

3. Hatályba lépett törvények és a kölcsönhatáson alapuló törvények

Mindenekelőtt olyan elméletre van szükségünk, amely túlléphet a hatályba léptetett jog és az interakciós jog közötti természetlen ellentétén. Ezeket nem ellentéteknek kell tekinteni, amelyek között választanunk kell, hanem olyan jogforrásoknak vagy jogtípusoknak, amelyek mindketten saját jogukban jognak minősülnek. Itt Lon Fuller *A jog anatómiája* című könyvének gondolataira építünk, amelyben megpróbált túllépni a természetjog és a jogi pozitivizmus közötti ellentétén, és igazságot tenni a mindkettőben rejlő értékes igazságmagnak. Fuller fontos különbséget tesz az implicit jog és a megalkotott jog között (Fuller 1968: 43-84). Ez az elemzés véleményünk szerint jó kiindulópontot nyújt a jog szociológiai és filozófiai értelmezése közötti különbség megértéséhez és áthidalásához.

Fuller nem definiálja kifejezetten az implicit és a made law fogalmát, hanem a két tiszta jogtípus, a szokásjog és a jogalkotás tárgyalásakor mutatja be őket ismétlődően. A két fogalom szerintünk nem szerencsés. Bizonyos értelemben minden jog alkotott jog, mivel a jog emberi konstrukció - ez ugyanúgy érvényes a szokásjogra, mint a jogszabályokra. Ráadásul az "implicit" kifejezés azt sugallja, hogy amint egy normát kifejezetten megfogalmaznak - már csak azért is, hogy az újonnan érkezőnek elmagyarázzák, mi is az a norma -, az már nem számít implicit jognak. Ezen okok miatt inkább két másik, Fuller által máshol használt kifejezést részesítünk előnyben: a törvénybe iktatott jog és az interakciós jog! Az elfogadott jog olyan jog, amely egy jogi hatóság - például a törvényhozás, a bíróság, de egy szervezet tisztviselője is, például egy egyetem vezetője, aki a hallgatók vagy a személyzet viselkedését szabályozó szabályokat hoz - kifejezett rendelkezése eredményeként jön létre. Az interakciós jog olyan jog, amely egy olyan fokozatos interakciós folyamat során jön létre, amelyben kialakul egy olyan magatartási norma, amely jogi kötelezettségeket keletkeztet. A két elnevezés tehát a jog két különböző forrására, a jogalkotásra és az interakcióra utal.

Hasznos lehet ezen a ponton részletesen megvizsgálni a két ideális jogtípus jellemzőit. A modern társadalmakban a törvényhozás a fekete betűs jog formáját ölti, amely rendszerint a következőkből áll

---

4 *A The Principles of Social Order* (1981: 232) című művében Fuller a törvényhozás és a tekintély által

deklarált törvény kifejezést a megalkotott törvény szinonimájaként használja. Az interakciós jog a *The Morality of Law* (Fuller 1969: 221 és 237) című könyvben használatos. ,

szabályok. Az elfogadott jogot kifejezetten olyan intézmények állítják elő jogként, amelyek igényt tartanak arra, hogy jogot alkossanak, és a jog tartalmára vonatkozóan hiteles nyilatkozatokat tegyenek. A legfontosabbak természetesen a törvényhozók és a bíróságok, de természetesen nem csak ezek. Számos kormányzati szervezet és tisztviselő rendelkezik delegált szabályozási hatáskörrel, és olyan rendeleteket hozhat létre, amelyek kötelezőnek tekinthetők a hatáskörük alá tartozó személyekre nézve. Ezenkívül minden bizonyos léptékű szervezetben, legyen szó kormányzati szervezetről vagy vállalkozásról, vannak olyan tisztviselők vagy intézmények, amelyek belső szabályokat állapítanak meg az alkalmazottaik és a szolgáltatásaiktól függő személyek számára.

Gerald Postema a következőképpen magyarázza a megalkotott jog (vagy az ő terminológiájában a meghozott szabályok) fogalmát:

A kialakított szabályokat egy meghatározott szerző egy viszonylag pontos időpontban kanonikusan megfogalmazza. A hozott szabályok gyakorlati ereje a készítőik tekintélyétől vagy az általuk betöltött tisztségeiktől függ. A hozott szabályok tehát mind szerzőket, mind tekintélyi és alárendeltségi viszonyokat feltételeznek. (Postema 1999: 256)

Az elfogadott törvények vertikális kapcsolatokról születnek. Nem kell, hogy egy abszolút diktátor parancsoló tekintélye legyen, de a kapcsolat a törvényhozó és az alattvaló között áll fenn. Természetesen egy demokratikus jogrendben a jogalany választópolgárként közvetve befolyásolhatja a törvényhozót, ráadásul a törvényhozó intézményt alkotó személy vagy személyek is alá vannak vetve a jogállamiságnak. A jogalkotó intézmény, a jogalkotó azonban vertikális hatalmi viszonyban áll az állampolgárokkal. Ez azt jelenti, hogy a megalkotott szabály adottnak, nem alkuképesnek tűnik az állampolgárok számára.

A törvényhozás tehát olyan tekintélyelvű intézményektől függ, amelyek azt állítják magukról, hogy törvényhozói és törvényvégrehajtói hatáskörrel rendelkeznek. Az ilyen típusú jog általában a jogpozitivizmus ismert keretei között írható le, mint elsődleges és másodlagos szabályok egyesülése (Hart 1961/1994) vagy mint tekintélyt igénylő intézményesített rendszer (Raz 1979). Az elfogadott jog teljes megértéséhez azonban túl kell lépünk a jogpozitivizmuson, mert a jogpozitivisták kereteiből nem érhető meg teljes mértékben, hogy miért van kötelező ereje az elfogadott jognak (Postema 1999: 260). Az elfogadott jog legtöbb formájában, különösen a demokratikus törvényekben, a vertikális rend egy horizontálisabb rendbe ágyazódik. Ennek megértéséhez Fullerhez fordulunk, aki szerint a meghozott törvény a polgárok, a jogalkotók és más tisztviselők közötti kölcsönösségi mintázatba ágyazódik. Mielőtt ezt a kapcsolatot megmagyarázhatnánk, jobban meg kell értenünk, hogy mi az interakciós jog.

Az interakciós törvények (vagy implicit szabályok) leírásáért ismét Gerald Postemához fordulhatunk:

[I]mplicit szabályok a magatartásból, nem pedig a koncepcióból fakadnak. A verbális megfogalmazások többé-kevésbé pontosan megragadhatják a magatartásban implicit módon rejlő szabályokat, de a megfogalmazások mindig utólagosak és szigorúan a magatartásnak felelnek. Egyetlen megfogalmazás sem mérvadó pusztán a nyilvános artikuláció alapján. Bár az implicit szabályok determinált ágensek magatartásából erednek, jellemzően nincs pontos születési dátumuk és nincsenek determinált szerzőik. Nem feltételeznek tekintélyi és alárendeltségi viszonyokat; így gyakorlati erejük nem a tekintélytől vagy a törvényhozástól függ, hanem attól, hogy "az emberek egymás iránti magatartásában közvetlen kifejezést találnak"⁵.

A döntő pont itt az, hogy a társadalmi interakcióban képesnek kell lennünk arra, hogy más egyének (és az állam) cselekedeteinek legalább a többségét kiszámíthassuk. Máskülönben nem tudjuk elérni

5 Postema 1999: az utolsó mondatban idézi²⁵⁷, Fuller 1981: 232.

saját céljainkat, és irányítsuk saját viselkedésünket. Ezért a társadalmi interakcióhoz "viszonylag stabil kölcsönös viselkedési elvárásokra" van szükség (Postema 1999: 257). Ezek az elvárások "az idő múlásával az egymással kölcsönhatásban lévő szereplők elvárásainak és cselekvéseinek kölcsönös alkalmazkodási és kiigazítási folyamatából alakulnak ki" (Postema 1999: 258).

Ez a folyamatos gyakorlat az alapja az interakciós jog kötelező erejének. Az interakciós jog általában implicit módon jelen van az interakcióban, de a szabályok megfogalmazásával és papírra vetésével explicitté tehető. Például az üzleti partnerek közötti folyamatos kapcsolatot szerződésben lehet rögzíteni, és ez önmagában is bizonyos jogi státuszt nyerhet.

Rendben⁶. Azonban gyakran előfordul, hogy a szerződést nem követik szó szerint, mert az alapjául szolgáló

a gyakorlat alkalmazkodást igényel, és mindkét partner megérti, hogy ezekre az alkalmazkodásra szükség van. A szerződő partnerek számára az implicit interakciós jog mérvadóbb, mint az írott szerződés. Mindaddig, amíg ez a mögöttes gyakorlathoz való igazodás tekinthető a kötelező erő alapjának, interakciós jogról beszélhetünk, még akkor is, ha a normákat szerződésekben, szerződésekben, kódexekben vagy akár törvényekben⁷ is megfogalmazták.

A szerződés tehát egyszerre tekinthető megalkotott jognak és interakciós jognak. Fontos azonban megjegyezni, hogy maga a szerződés is önálló jogforrás. Miután aláírták, egy viszonylag önálló, kölcsönös megegyezésen alapuló jogrendet alkot. A szerződés feltételei a szerződésből eredő kötelezettségek elsődleges forrásai; mind az alapul szolgáló interakciós jog, mind a szerződésekre vonatkozó hatályos jog ebből a szempontból csak másodlagos források. A szerződés jelentésére tehát három nézőpont létezik. Mindegyikük azt állíthatja, hogy magyarázatot ad arra, hogy a szerződés miért hozhat létre kötelezettségeket; mindegyikük az igazság egy részét adja.

4. Jogi interakcionizmus

Véleményünk szerint a jogelméletnek el kell ismernie mind az interakciós jogot, mind az elfogadott jogot, valamint más forrásokat, például a szerződést és a szerződést, amelyek a kölcsönös megegyezéssel történő kötelezettségteremtés lehetőségén alapulnak. Az itt kidolgozott elméletet jogi interakcionizmusnak nevezhetjük.⁸ Az ökumenikus szellemben a jogi interakcionizmus komolyan veszi az interakciós jogot, de igyekszik igazságot tenni a hatályos jognak is. A jogi interakcionizmus számára a jog fogalma egyaránt utal a jogi szereplők interakciójára és azokra a különböző gyakorlatokra, amelyekben jogi normák keletkeznek, valamint magukra a normákra és az e gyakorlatokból kialakuló jogi doktrínára. Elképzelésünk szoros rokonságot mutat a nemzetközi jog interakciós elbeszélésével, amelyet Jutta Brunnee és Stephen Toope (Brunnee és Toope 2010) mutatott be a közelmúltban; azonban eltér az ő nézetüktől abban, hogy egy befogadóbb megközelítést dolgoz ki, összhangban Lon Fuller későbbi munkáival.

---

⁶ Lásd Fuller elemzését a szerződési jog interakciós alapjairól: Fuller 1981: 244f. A szerződésnek erős elemei vannak a made law-ban is; lásd Fuller 1968: 70-71.

⁷ Amikor és amennyiben azonban az írott szövegek a kötelező erő önálló forrásává válnak, akkor elhagyjuk az interakciós jog területét, és azt felváltja vagy kiegészíti az elfogadott jog vagy a szerződés.

⁸ Fuller elméletét több szerző interakcionista nézetek nézetek Montesquieu-nél, az amerikai pragmatizmusnál és Georg Simmel szociológiájánál is megtalálhatók. Brunnee és Toope saját álláspontjukra az "interakcionalizmus" kifejezést használják. Mivel a mi beszámolóink közelebb áll Fulleréhez, mint Brunnee és Toope-éhoz, azokban a pontokban, ahol eltérnek, inkább az interakcionizmus szót használjuk. Hogy hangsúlyozzuk, hogy ez egy elmélet a jogról, és nem általában az emberi interakcióról, hozzátettük a jogi szót... A jogi interakcionizmus erősen beágyazódik az amerikai pragmatizmusba és a szimbolikus

interakcionizmusba.-

A jogi interakcionizmus, az itt javasolt megközelítés szerint, azt állítja, hogy a hatályos jog és a szerződés kötelező ereje interakciós mintázatba ágyazódik. Bizonyos értelemben tehát az interakciós jogot tekinti elsődlegesnek, mivel az interakció olyan általános mintája nélkül, amelyben az elfogadott jog kötelezőnek elfogadott, az elfogadott jog közel kerülhet ahhoz, hogy pusztán a nyers erő gyakorlása legyen. Az általunk értelmezett jogi interakcionizmus azonban nem redukálja a szerződés vagy az elfogadott jog kötelező erejét az interakciós jog erejére. Mindkettő létrehozhat olyan jogi normákat, amelyek kötelező erővel bírnak, ha egyszer már elfogadták őket. Nem tagadjuk, hogy az elfogadott szabályok közvetlenül viselkedési útmutatóként és a jogérvényesítés alapjaként működhetnek. Ezért az interakciós jog nem az elfogadott jog vagy a szerződés kizárólagos alapja. Azonban az egyes jogforrások kötelező ereje akkor erősödik meg, ha a mélyebb interakciós jog és az elfogadott jog és a szerződés fekete betűs joga között kongruencia áll fenn.

A jogi interakcionizmus azt állítja, hogy az interaktív gyakorlatba be nem ágyazott, elfogadott jog nem teljes mértékben jog abban az értelemben, hogy a jogrend nem függhet teljes mértékben csak az elfogadott jogtól. Az interakciós jog és a hatályos jog között kell lennie valamilyen kongruenciának; ellenkező esetben a hatályos jog kötelező ereje gyengül. Az elfogadott jog egy szélesebb körű interakcióba ágyazódik, és ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az interakciós jog az elsődleges (Fuller 1981/2001: 250). A kölcsönhatási mintákban való megalapozottság nélkül a törvényhozás egyszerűen aligha jog, sőt, egyáltalán nem is jog, hanem pusztán fikció. Ha valaki azt állítja, hogy ő a legfőbb törvényhozó, és mindenkinek az ő törvényeire kell hallgatnia, miközben senki sem teszi, akkor egyszerűen nincs törvény, hanem a feltételezett törvényhozó valószínűleg csak egy örült. Legalább egy minimális gyakorlatnak kell lennie, amelyben az egyének a hatalomra való igény mögött álló, állítólagos törvények szerint cselekszenek. Így a megalkotott jog nemcsak az érintett hatóság általi törvényalkotás formális folyamatától függ, hanem a mögöttes interakciós elvárásoktól is. Az interakció szerepet játszik a vertikális viszonyban, mivel a jogalkotó és a jogalanyok kölcsönösen elvárják egymástól a szabályok betartását. Hogy ismét Fullerhez kapcsoljam: ezek az elvárások a vállalt szerepen és a pozícióhoz tartozó belső erkölcsiségen alapulnak, a megalkotott jog esetében a jogállamiság elvein. Az elfogadott jog azonban horizontális interakciós mintákhoz is kapcsolódik, mivel az elfogadott jog szabályai a polgárok egymás közötti kölcsönös elvárásainak részévé válhatnak. Ideális esetben az állampolgárok elvárják egymástól, hogy megfeleljenek az elfogadott jognak, és maguk is megfelelnek ezeknek az elvárásoknak. Természetesen a jogszociológia egyik fő felismerése az, hogy az elfogadott szabályok és az interakciós gyakorlatok közötti kapcsolat sokkal bonyolultabb (pl. Moore 1978).

Az interaktív jog és a törvényesített jog különböző jogrendeket hozhat létre, amelyek egymáshoz képest viszonylag önállóak; példaként említhetők azok a társadalmak, amelyekben az őslakos csoportok erős szokásjoggal rendelkeznek, amely nagyrészt nem kapcsolódik a nagyobb társadalom hivatalos törvényesített jogához. Általában azonban szoros kapcsolatban állnak egymással, és kapcsolatukat leginkább úgy lehet tekinteni, mint két különböző jogforrást vagy jogtípust ugyanazon jogrendben. Átfedhetik egymást, nagymértékben konvergálhatnak, de el is térhetnek egymástól. Általában egy viszonylag stabil jogrendben az interakciós jog és az elfogadott jog között jelentős az egyezés. A két jogforrás között azonban lehetnek feszültségek, mivel a teljes kongruencia ritka.

5. Relatív pluralizmus

A második ellentét a legtöbb jogszociológus között áll fenn, akik általában elfogadják a jogpluralizmus valamilyen formáját, és a legtöbb jogfilozófus között, akik egyetlen koherens, általában az államhoz kapcsolódó jogrendszerre összpontosítanak. Érdekes módon az európai jogtudósok egyre inkább egy köztes álláspontot képviselnek, és hajlandóak elfogadni a pluralizmus egy szűk formáját, amely a hazai jog, az EU-jog, az Európa Tanács joga és az intranacionális jog egymással versengő és

részben egymásba fonódó jogrendjeiből áll.

(Nollkaemper 2011: 10-15; Krisch 2010: 10). A jogpluralizmus fogalma különböző jelentéseket öltött, és számos kísérlet történt a pluralizmus különböző formáinak megkülönböztetésére. Itt egyrészt a szűk pluralizmust különböztetjük meg, amely a potenciálisan egymásnak ellentmondó hivatalos jogrendek korlátozott körét ismeri el, másrészt a tág pluralizmust, amely az egymásnak ellentmondó és egymással kölcsönhatásban álló hivatalos és nem hivatalos jogrendek széles körét ismeri el.

A jogi interakcionizmus a pluralizmus egy széles formáját öleli fel, de megpróbálja kezelni a jogfilozófia néhány, a tekintéllyel, egységgel és koherenciával kapcsolatos aggályát. A több jogforrás elfogadása a pluralizmus széles formájához vezet; e források mindegyike a jogrendek sokaságának alapja lehet. A többféle jogrend széles pluralizmusa azonban nem feltétlenül jelent konfliktust és versenyt a jogrendek között. Sok esetben a pluralizmus relatív, és egy nagyobb, nyitott jogrendben is elfér.

Természetesen az elfogadott jog legfontosabb forrása az állami joghatóságok, például a törvényhozás, a szabályozó szervek és a bírói testület, és könnyen érthető, hogy az ilyen típusú jogra, mint minden jog meghatározó forrására összpontosítanak. Különösen a polgári jogi hagyományban könnyen fenntartják a jogalkotónak mint minden jog végső forrásának ezt a fikcióját, és a legtöbb polgári törvénykönyv tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek a szokásjogot és a szerződéseket csak bizonyos feltételek mellett nyilvánítják érvényesnek, így azt állítva, hogy minden jog végső soron a jogalkotásból nyeri kötelező erejét. Ez lehet a jogrend legitim belső nézőpontja, amelyet a bírúk képviselnek, akiknek belső, intézményi kritériumokra kell támaszkodniuk arra vonatkozóan, hogy mi számít jognak. (Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy az EU, az Európa Tanács és a nemzetközi jog felemelkedésével ez a tizenkilencedik századi modell, amely egy szuverén jogrendre épül, amely a területi joghatóságában a végső hatalmat követeli magának, gyorsan veszít magyarázó erejéből.) Tágabb perspektívából nézve azonban nincs okunk arra, hogy az elfogadott jogot csak az állami joghatóságok által hozott jogszabályokra korlátozzuk. A tekintélyelvű törvényhozáshoz nem szükséges az államhoz való kötődés. Minden olyan intézmény, amely személyek egy csoportja fölött hatalommal rendelkezik, képes törvényhozói jogszabályt alkotni. Egyházi hatóságok, egyesületek testületei, valamint olyan nemzetközi szervezetek, mint a FIFA, a NOB vagy egy multinacionális vállalat is alkothatnak saját jogon jogot.⁹

Ennél is fontosabb, hogy amint elfogadjuk, hogy létezhetnek más jogforrások is, mint például az interakciós jog és a szerződés, a jogi pluralizmus elkerülhetetlennek tűnik. Amikor az emberek interakcióba lépnek egymással, és interakciós mintáik sűrűbbé válnak, fokozatosan kialakulhat az interakciós jog. Ez nyilvánvaló az ősi szokásjog, valamint a nemzetközi *lex mercatoria* és a nemzetközi közbjog esetében, amelyek mind az interakciós jog olyan formái, amelyek a szuverén állami jogrendszeren kívül alakultak ki. Ez még az internet globális és virtuális világában is igaz lehet, ahol a virtuális játékokban a birtoklás tárgya lehet a tulajdon, vagy ahol a bitcoinokat érvényes pénzként fogadják el a cserékben. Ami a szerződést illeti, nyilvánvaló, hogy a szabad és kölcsönös megegyezésen alapuló szerződés saját jogi normákat és akár egy mini jogrendet is létrehozhat, függetlenül attól, hogy ezt a jogrendet pl. az állami jogrendek is érvényesnek ismerik-e el, és érvényesítik-e vagy sem. E tekintetben a két fél között létrejött szerződéses jogrend elismerése nem különbözik kategorikusan a nemzetközi magánjog szabályai szerinti külföldi állami jogrend elismerésétől.

---

⁹ Mivel gyakorlati szempontból még mindig a nemzeti jogrendek paradigmájában ragadtunk, a jogászok fenntarthatják azt a fikciót, hogy ezek a szervezetek joghatóságukat abból a nemzeti jogrendből eredeztetik, amelyben formálisan székhellyel rendelkeznek, például Svájcban vagy a Kajmán-szigeteken. Így a doktrinális jog képes lezárást tenni és biztosítani az idegen jogrendek hatékony beillesztését egy állami jogrendbe. A valóságban azonban természetesen ezek a szervezetek a svájci vagy a Kajmán-szigeteki jogtól függetlenül jöttek létre, és csak instrumentálisan használták a hazai jogrendeket, hogy jogi keretet biztosítsanak tevékenységükhöz. Szociológiai szempontból az e szervezetek által létrehozott jogrend az elsődleges, és a hazai állami jogrend a céljaiknak alárendelt.

Megállapíthatjuk, hogy a jogi interakcionizmus - Lon Fullerrel összhangban - elfogadja a jogrendek széles skáláját (Fuller 1964/69: 125; vö. Berman 2007: 1172). Ez azonban csak a történet egyik fele. Bár azt állítjuk, hogy a jogi pluralizmus széles körű és átható, nem feltétlenül erős pluralizmusról van szó abban az értelemben, hogy különálló jogrendek versengenek a normatív dominanciáért. A pluralizmus sok szempontból inkább relatívnak tekinthető: a jogrendek nem teljesen önállóak; sokféleképpen kölcsönhatásba lépnek egymással, időnként függnek, erősítik vagy ütköznek egy másik renddel. A jogrendek hálózatába ágyazódnak. Az egyes jogrendek viszonylag önállóak, részben önállóak, részben pedig nyitottak más jogrendek felé. Az autonómia és a nyitottság mértéke eltérő lehet. Egy vallási szekta jogrendje általában nagymértékben autonóm az állami jogrenddel szemben, míg az állami szervek belső jogrendje általában olyan erősen beágyazódik az állami jogrendbe, hogy autonómiája minimális. Sőt, az utóbbiak autonómiája akár olyan csekély is lehet, és az állami ügynökség belső normái és a hivatalos állami jogi normák közötti kongruencia olyan erős, hogy mesterséges különálló jogrendekről beszélni. Bár elméletileg különálló jogrendeknek nevezhetnénk őket (Macdonald 1999), a legtöbb gyakorlati felhasználás szempontjából az állami ügynökségen belüli normák csupán egy közös állami jogrend változatai.

Bizonyos értelemben elméleti szempontból nem számít, hogy az ügynökség belső normáit viszonylag autonóm, de erősen beágyazott jogrendnek, vagy csupán az állami jogrend részének tekintjük.¹⁰ A két szinte teljesen különálló jogrendtől a teljes azonosságig van egy folytonosság, valahol a kettő között már nem két autonóm jogrendről, hanem egy domináns jogrendről beszélhetünk, amelynek különálló alrendjei vannak. Egy államszövetség lassan föderatív állammá fejlődhet; szociológiailag vagy filozófiailag nincs egyértelmű határpont, amelynél jobb lenne azt mondani, hogy egyetlen jogrend van, mint egy konföderatív rendbe ágyazott, egymással szorosan összefonódó rendek összessége. Jelenleg az EU és a tagállamok közötti kapcsolat leginkább az uniós jogrendbe ágyazott, félig autonóm jogrendek sűrűn összefonódott hálózatának tekinthető, de ez a jövőben fokozatosan megváltozhat.

Nézzünk egy konkrét példát arra, hogyan működhet ez, amikor az állami jogrend és az interakciós normák közötti kapcsolatról van szó. Az elmúlt évtizedekben Hollandiában sok kerékpáros, akiket frusztráltak a piros közlekedési lámpák látszólag céltalanul hosszú várakozásai, egyre inkább figyelmen kívül hagyták ezeket a lámpákat. Úgy tűnik, hogy kialakulóban van egy interakciós norma, amely szerint a kerékpárosok (és a gyalogosok) figyelmen kívül hagyhatják a piros közlekedési lámpákat, amíg nem jelentenek veszélyt, és nem akadályozzák a többi közlekedőt, például jobbra kanyarodáskor. Az ilyen közlekedési lámpák megsértése miatt egyébként büntetőeljárás indul, de ez biztosan nem tartozik az ügyészégi prioritások közé. Az interakciós normák és az állami jogrend közötti konfliktust kétféleképpen strukturálhatjuk. A hagyományos jogszociológia az állami jog és az élő jog közötti konfliktusként strukturálná, mintha két különböző jogrend lenne. Úgy gondoljuk, hogy ez elméleti túlzás: egy normát úgy felfogni, mint ami egy különálló jogrendet alkot, szükségtelenül bonyolítja a képet. Jobb, ha az állami jogrendben a parlament által elfogadott normák és a polgárok cselekvéseiből eredő, egymással versengő interakciós normák közötti konfliktusként strukturáljuk. Ezt a konfliktust az állam jogrendje nem oldja meg autoritatív módon, mert a büntetőeljárás politikája kiszámíthatatlan. A holland állam ugyanis megpróbált alkalmazkodni az interakciós gyakorlathoz egy új közlekedési tábla bevezetésével, amely lehetővé teszi a kerékpárosok számára, hogy jobbra kanyarodáskor figyelmen kívül hagyják a közlekedési lámpákat. Ezt a közlekedési táblát azonban csak a közlekedési lámpák egy kis kisebbségénél helyezték el, és úgy tűnik, hogy ennek a részleges alkalmazkodási kísérletnek a hatása, miközben a többiek esetében a törvényi norma elfogadását megtartották, eredménytelen maradt.

¹⁰ Egy állami bíró vagy egy doktrinális tudós belső szemszögéből nézve lehet, de erről majd később beszélünk.

A relatív pluralizmus e fogalmának előnye, hogy lehetővé teszi számunkra, hogy a merev elméleti opozíciók helyett a jogrendek közötti és a jogrendeken belüli változásokat és fokozatos változásokat tanulmányozzuk. A széles pluralizmust befogadja, de lehetővé teszi a jogrendek hálózatába ágyazott jogrendek nyitottságát. És lehetővé teszi a jogrendeken belüli pluralizmust is, hogy lássuk, hogy léteznek jogi alrendek vagy egymással versengő normák, ahelyett, hogy egy jogrendet egyetlen koherens normagyűjteményként kezeljünk. A rendek és alrendek változatosságának megengedésével a jogrendek egységével és koherenciájával kapcsolatos doktrinális és filozófiai aggályok is felismerhetők, bár az egység és a koherencia a gyakorlatban nem valósítható meg teljes mértékben. A relatív pluralizmus tehát lehetővé teszi a jogrendek nagyfokú variabilitásának befogadását.

6. A jog dinamikus megértése

A harmadik ellentét a jog változó és dinamikus értelmezése és az időtlen és statikus értelmezés között áll fenn. A szembenállás szélsőségeit felvázolva azt mondhatjuk, hogy a jogszociológusok a jog dinamikus és változó jellegét hangsúlyozták, míg a jogfilozófusok a jog olyan jellemzőinek feltárására összpontosítottak, amelyek minden időben és minden helyen igazak a jogra. Amint bevezető megjegyzéseinkben megállapítottuk, a jogdoktrinális jogtudósok bizonyos mértékig a jogfilozófusok mellé állnak, de más hangsúlyt fektetnek, nem a jog egyetemes vagy alapvető jellemzőire, hanem a jogrendszerre mint koherens normaképletre. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a jogot statikusnak, egy adott időpillanatban fennállónak írják le. A jogi változás nem folyamat, hanem különböző leírások sorozata. A jogfilozófiai és a szociológiai érzékenység közötti szakadékot nem könnyű áthidalni, ahogyan a szociológiai és a doktrinális álláspont közötti szakadékot sem, bár az előbbi talán problematikusabb, mint az utóbbi. Ebben a szakaszban azt állítjuk, hogy a jogi interakcionista álláspont képes a variabilitás és a dinamika bevezetésére anélkül, hogy feladná az általános fogalmakra és a jelen jog pontos leírására irányuló törekvést.

A jogi interakcionizmus a jogrendek pluralizmusát (jogi pluralizmus) a jog fogalmának pluralista értelmezésével (fogalmi pluralizmus) ötvözi. Ahelyett, hogy a jog alapvető tulajdonságait keresnénk, a jogi jelenségek gazdagságát kell tanulmányoznunk, nyitottan a variációra és a változásra egyaránt. Nem kellene megpróbálnunk minden jogi jelenséget az alapvető tulajdonságok Prokruszteszi medrébe ágyazni. Sőt, még ha lehetséges is lenne néhány szükséges és elégséges jogi jellemzőt konstruálni - amit kétlünk -, ezek valószínűleg olyan minimális és absztrakt tulajdonságok lennének, hogy nem sokat mondanának nekünk a jogról, ami érdekes lenne.

Ezért a jog jellemzőinek dinamikus és változó megértésére kell törekednünk. A szociológiai, történelmi, összehasonlító és filozófiai elemzések betekintést nyújthatnak a jog meglehetősen általános jellemzőibe, valamint olyan jellemzőkbe, amelyekkel csak egyes konkrét jogrendek rendelkeznek. Wittgenstein gondolata a családi hasonlóságról itt tanulságos. A szóke haj a család szinte minden jelenlegi tagjánál jelen lehet, a nagy orr csak kettőnél. Egyik tulajdonság sincs jelen az összesben. Mind Wittgenstein, mind a másodlagos szakirodalom a családmetaforát a családtagok meglévő halmaza szempontjából tárgyalja. Gazdagabb megértéshez juthatunk azonban, ha felismerjük, hogy a család dinamikus jelenség. A családok bővülnek és csökkennek. Új tagok születnek a családba, más tagok meghalnak. Egyes tagokat örökbe fogadnak a családba; az apósok is a család részévé válnak. Amikor például olyan dinasztiairól beszélünk, mint az Orange-ház vagy a Kennedyek, az olyan apósok, mint Maxima királynő vagy Jacqueline Kennedy ugyanúgy a család részei, mint azok, akik a család biológiai részét képezik - bár más módon. Ennek eredményeképpen egyes családi vonások eltűnhetnek, mások pedig megjelenhetnek.

A családi hasonlóság metaforájának ez a dinamikus megértése tanulságos, ha a jog jelenségére alkalmazzuk. A jog régebbi típusai, mint például a szokásjog, háttérbe szorulhatnak, míg az újabb típusok, mint például az állami bürokratikus jog és a nemzetközi jog, megjelenhetnek. Azok a jogtípusok, amelyek továbbra is léteznek, mint például az alkotmányjog, fontos változásokon mehetnek keresztül, például azáltal, hogy összefonódnak a nemzetközi emberi jogi szerződésekkel és az Európai Unió szerződésekkel, és így arra kényszerítenek bennünket, hogy újragondoljuk a szuverén állam alkotmányának fogalmát. Lehet, hogy a jövőben teljesen új típusú jog fog kialakulni, amelyet ma még aligha tudunk elképzelni, gondoljunk csak a virtuális hálózatok kialakulóban lévő jogára. Fontos, hogy olyan jogfelfogásunk legyen, amely nyitott az ilyen változatokra és dinamikára. Egy olyan fogalom, amely az alapvető tulajdonságokra összpontosít, egyszerűen nem felel meg a feladatnak. Egy pluralistább, a családi hasonlóság dinamikus metaforáján alapuló fogalom sokkal termékenyebb, mert nem zárja ki eleve az új típusú jogokat.

A jogi interakcionizmus által javasolt jogfogalom nem ad egyértelmű meghatározást arra vonatkozóan, hogy mi számít jognak, hanem inkább egy sor olyan jellemzőt határoz meg, amelyek kisebb-nagyobb mértékben jelen lehetnek. A jog fogalmának jogi interakcionista szemléletének kulcsa az a belátás, hogy a jog fokozatokban létezhet, és jelenségek széles skáláját öleli fel. Egy normatív rend lehet több vagy kevesebb jog. Az a gondolat, hogy egy jogrendnek nem kell teljes mértékben jognak lennie ahhoz, hogy legalább részben jog legyen, ugyanúgy igaz egy gyenge vagy csődbe jutó állam jogrendjére, mint a globális éghajlati rendszer vagy egy orvosi szakmai szövetség által alkotott jogrendekre. Az interakcionizmus a jog fokozatos felfogását feltételezi. Ezért a legtöbb interakcionista elkerüli a jog egyértelmű elhatárolási kritériumát, mert ez nem lenne méltányos a jogrend kialakulásának vagy hanyatlásának alapjául szolgáló fokozatos folyamatokkal szemben. Tehát olyan dinamikus jogfelfogásra van szükségünk, amely érzékeny ezekre a fokozatokra. Amit a jog ideális típusának kidolgozása segíthet elérni, az a jog változatosságának teljesebb megértése.

Az interakcionista felfogás szerint a jog normatív rend. A személyek közötti normatív elvárások egymásba fonódásából jön létre, a jogszerűség gyakorlatába ágyazva. Ahogy Selznick érvelt, a jog a jogszerűség eszménye felé orientált normatív gyakorlat. Hozzá kell tennünk, hogy a jog nemcsak a legalitás eszménye felé orientálódik, hanem más, kifejezetten jogi eszmények, például az igazságosság, és olyan eszmények felé is, amelyek nem kifejezetten jogiak, például a demokrácia (Taekema 2003: 190). A legalitásnak ebben a gyakorlatában a normatív elvárások fokozatosan sűrűsödhetnek (vagy gyengülhetnek), és a jogrend intézményes jellege is sűrűsödhet (vagy gyengülhet). Kialakulhatnak másodlagos szabályok és jogalkalmazó intézmények, az implicit szabályok explicit módon megfogalmazódhatnak (már csak azért is, hogy minden fél és az újonnan érkezők számára könnyebben hozzáférhetővé váljanak), és létrejöhetnek olyan sajátos jogintézmények, mint a bírászkodás és a jogalkotás.

Nos, ha ez az érett jogrend ideális típusa, akkor azt is láthatjuk, hogy a jog megkülönböztető jegyeiként gyakran felvetett egyéb elemek hogyan illeszkedhetnek a jól működő jogrendhez. Egy összetett társadalomban a fokozatos változási folyamatokra való hagyatkozás nem biztos, hogy túl hatékony. Ezért szükség lehet olyan intézményekre vagy szabályokra, amelyek szabályozzák, hogy a jog tartalmát hogyan határozzák meg, hogyan változtatják meg és hogyan alkalmazzák. Továbbá a jogi normákról folytatott hatékony vita szempontjából hasznos, ha ezeket a szabályokat kifejezetten megfogalmazzák. Ezért egy összetett társadalomban a jog általában fekete betűs jog lesz, akár állami jog, akár szerződések formájában, akár a magánjogi szabályozás más formáiban, például az ISO-hoz hasonló tanúsítási rendszerek normáiban. Továbbá, a jog hatékonyságát nagymértékben javítja, ha vannak hatékony szankciók és intézmények, amelyek ezeket a szankciókat érvényesítik. Érdemes azonban megjegyezni, hogy az ideális tipikus leírásban nem feltétlenül kell az államhoz kötődni; a hatékony jogérvényesítés sokféle módon biztosítható.

Ez elvezet bennünket a következő ideális, tipikus jogi leíráshoz. A jog normatív rend, amely a jogszerűség gyakorlatába ágyazódik. Az elismerésnek, a változásnak és az ítélkezésnek

másodlagos szabályai vannak. A normák explicit módon vannak megfogalmazva, általában fekete betűs jogként, és kongruencia van a következők között

elfogadott normák és interakciós normák. Van hatékony végrehajtási mechanizmus, és szankciókat lehet alkalmazni.

Ha azonban a jog létezhet fokozatokban, akkor több szempontból is lehet kevésbé jog. Hiányozhatnak a hatékony szankciók és végrehajtási mechanizmusok, ahogyan az a nemzetközi jogban gyakran előfordul. Hiányozhat a normák explicit megfogalmazása, ahogyan az interakciós jogban gyakran előfordul. Még a jogszerűség gyakorlata is nagymértékben hiányozhat, ahogyan ez igaz lehet az állami bürokráciákban, ahol a belső szabályozások inkább általános parancsoknak tűnnek, valamint a diktatórikus rendszerekben. Végül, a jogrendek jól ismert patológiája, hogy kevés az összhang a hatályba léptetett jog és az interakciós normák között. Mindezekben a helyzetekben még mindig azt mondhatjuk, hogy van jog, de az kevésbé érvényesül.

Természetesen, ha mindezek a jellemzők hiányoznak, akkor nincs is törvény. A kérdés tehát továbbra is fennáll: mi szükséges minimálisan ahhoz, hogy egy normatív rendet jogszerűnek minősítsünk? A fenti elemzésből most már világos lesz, hogy miért nem tudunk erre általános választ adni, nemhogy egy egyszerű határértéket javasoljunk, amely alatt nincs jog. Nemcsak, hogy minden határpont önkényes lenne, hanem az is igaz, hogy mindezek a jellemzők együttesen indokolják, hogy egy normatív rendet törvénynek nevezzünk, így a jellemzők különböző mértékű különböző kombinációi minimálisan elegendők lehetnek ahhoz, hogy egy jelenséget törvénynek nevezzünk. Ezért: a jog egyetlen egyetemes definícióját nem tudjuk megalkotni, de meghatározhatjuk a definíciót annak fényében, hogy milyen célokra van rá szükségünk, és milyen kontextusban kell alkalmazni.

Ez a jogfelfogás túllép az analitikus jogtudomány és a jogszociológia közötti ellentétén. Magába foglalja a filozófusok által a sajátos jogi jellegzetességekre vonatkozóan javasolt különböző jellemzőket, de ezeket inkább általános, mintsem univerzális vonásoknak tekinti. Ezek gyakran jelen vannak a fejlett jogrendekben, és ebben az esetben fontosak a jogrendek megértéséhez, de nem általánosak vagy alapvetőek. Emellett lehetővé teszi a variációt és a változást, mivel fogalmi kerete megengedi, hogy a jog fokozatosan létezzon, és megengedi, hogy a jogrend elemei részben létezzenek, illetve hanyatlani vagy fejlődjenek.

Igazságot tud szolgáltatni a joggyakorlat és a jogi doktrinális kutatás azon kísérleteinek is, hogy a jogot statikus jelenségként konstruálják. A teljesen kialakult jogrend a jogszerűség gyakorlatába ágyazódik, ami azt jelenti, hogy olyan jogi ideálok felé orientálódik, mint a jogszerűség, az igazságosság és a jogbiztonság. A jogbiztonság csak akkor biztosítható, ha a jog koherens, és nem tartalmaz egymásnak ellentmondó rendelkezéseket. Ezért a jogrendek hatékony működése szempontjából fontos, hogy minél inkább úgy módosítsák és rekonstruálják őket, mintha koherens, időtálló doktrínát nyújtanának, és mintha egyetlen helyes választ adnának. A bírák tekintélyelvű nyilatkozatai gyakran nyújtanak ilyen zártságot, és segítik a jog tisztára dolgozását, a common law-ból származó híres diktumot Ronald Dworkin (Dworkin 1986: 400). A doktrinális értekezések és kézikönyvek hasonlóképpen nyújtanak ilyen konstrukciót, mintha a jog egy koherens statikus doktrína lenne. Tehát mind a gyakorlatban, mind a doktrinátudományban megfigyelhető az a tendencia, hogy a jogot időtlen vagy statikusnak konstruálják. Az ilyen konstrukciók csodálatra méltó jogi és társadalmi célokat szolgálnak, de a jogi interakcionista perspektívában ezek csak ideiglenes és funkcionális vázlatok a jogról, amelyek a jog változásait és változásait zárójelek közé teszik. Amíg a változás és a jog váratlan megtestesülésének lehetőségét elismerik, a doktrinális konstrukciók fontos összetevői a jog kusza és változó jelenségeinek értelmezésében.

7. Pragmatista, de nem instrumentalista

A negyedik ellentét, amellyel foglalkozunk, az instrumentalista és a nem instrumentalista jogfelfogás közötti ellentét. Ehhez az ellentétéhez Cotterrellnek a jog és társadalom tudományával kapcsolatos kritikájából indulunk ki. A jog- és társadalomtudományi szemlélet egyik

következménye az instrumentális szemlélet volt.

jog; jelenleg leginkább a jogi és közgazdasági kutatásban látható. Azonban, ahogyan Cotterrell érvel, a jog és társadalom kutatóinak instrumentális szemlélete a jogszociológia projektjeiben implikálódott: a kormányzati politikák támogatása vagy kritikája az értékelő kutatások révén, valamint a jogi reformokban való részvétel. Cotterrell bírálja a jogszociológiát, amiért "kevésbé foglalkozik azzal, hogy *értékelje* a társadalmat (és azon belül a jogot), feltárva azt a maga sokszínűségében" (Cotterrell 2008: 21). Tamanaha ezt a jogszociológiai tanulmányokkal szembeni kritikát kiterjeszti a jogtudományra általában: a jogelméletek számos különböző formában feltételezik, hogy a jog a jogon kívüli célok eszköze (Tamanaha 2009). Ezek lehetnek a kormányok politikai céljai, a jog és a közgazdaságtan utilitarista preferencia-kielégítése, vagy a kritikai jogi tanulmányokban kiemelt politikai hatalmi játszmák.

A jognak ez a széles körben elfogadott instrumentális felfogása a jogrendet külső céloknak rendeli alá, és a jogot az ilyen célokhoz való hozzájárulása alapján értékeli. A jogi szabályokat úgy tekintik, mint bizonyos viselkedésre ösztönzőket vagy mint a viselkedést korlátozó kényszereket. A szociológiai kérdés, amelyre ebből a nézőpontból választ kell adni, az, hogy a jogi normák sikeres eszközt jelentenek-e, és milyen okai lehetnek annak, hogy a jog nem éri el ezeket a célokat. Az ilyen instrumentális szemlélet alapfeltétele az, hogy a jog által szolgált célok bármely típusa a jogrendszeren kívül keletkezik. Ideális esetben a lehetséges célokat gazdasági modellezésből vagy empirikusan megalapozott szakpolitikai kutatásból vezetik le, majd a jogi szabályokat e célok előmozdítása érdekében alakítják ki (és tesztelik). A jog egy ilyen nézet szerint rugalmas, tartalmilag üres normakészlet, amely bármilyen célra testre szabható és finomítható.

Az ilyen instrumentalizmus mellett a legkönnyebben a jog külső perspektívájából érvelhetünk, amelyet azok képviselnek, akik a jogrendet kívülről szemlélik. A dolgok másképp néznek ki a joggyakorlaton belülről, belső nézőpontból (vö. Taekema 2011). Bár lehetséges egy jogrendben azzal az elképzeléssel dolgozni, hogy a normák külső célok előmozdítására használhatók, a jogi normák és célok összekapcsolásának gyakoribb módja a célok levezetése magából a jogrendszerből, a mögöttes célok rekonstrukciójával magukból a normákból vagy normakészletekből. Jó példa erre az érvelésmódrá Dworkin jogelmélete, amely a jogi normákat és az azok alapjául szolgáló politikai morált szerves egészként értelmezi (1986). Egy másik Fuller elmélete a jog belső erkölcsiségének gondolatával (1969).¹¹ Egy ilyen belső felfogás szerint a jog elsősorban saját belső céljait szolgálja, nem pedig kívülről megfogalmazott célokat. Sőt, a jogra úgy tekintenek, mint amely biztosítja a stabilitást és a garanciákat, amelyek lehetővé teszik a rendezett társadalmat.

Bár a jogi interakcionizmus szorosan kapcsolódik a jognak a saját belső céljaira válaszoló fulleriánus szemléletéhez, elismeri, hogy a jog - úgymond - célzatosságának mindkét aspektusa fontos módja annak, hogy a jogra tekintsünk, és nem feltétlenül állnak egymással ellentétben. Ahhoz azonban, hogy a jognak mint eszköznek és a jognak mint a jogi célok és értékek garanciájának a gondolatát összekapcsoljuk, az instrumentalizmus gondolatát finomítani kell. Ehhez a jogi interakcionizmus pragmatista irányzata szolgálhat alapul. A pragmatizmus klasszikus formájában a tudományos vizsgálódást, azaz a feltételek és következmények szisztematikus vizsgálatát emeli ki; a problémamegoldásra összpontosít, azaz egy adott cél elérésére törekszik; és hangsúlyozza a társadalmi élet áramlását, változását és alkalmazkodóképességét. A legfontosabb, hogy a pragmatizmus elutasítja az eszközök és célok dualizmusát, ami ellenáll minden olyan könnyű érvnek, amely a jogot elsősorban instrumentálisnak tekinti. Az alapgondolat az, hogy a célokat céloknak kell tekinteni, vagyis meglehetősen sajátosnak és az adott tevékenységhez kötöttnek. Ami az egyik tevékenységben cél, az egy másikban eszközzé válhat. A célok tehát nem rögzítettek, ahogyan az eszközök sem. A jog számára ez azt jelenti, hogy a kontextustól függ, hogy a jogi normák eszközként jelennek-e meg.

¹¹ Ahogy Kristen Rundle mutatja, Fullert aggasztotta a jog instrumentális szemléletének egyirányú érvelése (Rundle 2012: 194). Az eszközök és célok szétválasztása ellen is kidolgozott egy érvet, amely sokat

köszönhet John Dewey elképzeléseinek (Fuller 1981/2001:

61-78-

vagy mint öncélúak. Egy másik fontos pont, amely szintén a tudományos vizsgálatnak mint a problémamegoldás tapasztalatának egy formájának megközelítéséből következik, az, hogy a célok ugyanúgy kritikai vizsgálatnak és értékelésnek vannak alávetve, mint a használt eszközök. Az a tendencia, hogy a célokat adottnak (pl. preferenciáknak) tekintjük, pragmatista szempontból hibás, mert azt is figyelembe kell vennünk, hogy milyen következményei vannak annak, ha az adott célt elfogadjuk. (Dewey 1988: 179) A problémamegoldásban rejlő széleskörű eszköztár a jogra is vonatkozik: a jog nem önállóan meghatározott célok eszköze, hanem a legkülönbözőbb célok szolgálatában álló eszköz.

A pragmatizmus finom képet ad arról, hogy a jogi normák milyen módon instrumentálisak: mind a szabályokat, mind az általuk szolgált célokat kritikusan kell értékelnünk, nem valamilyen elmélet fényében, hanem a változó társadalmi körülmények közötti gyakorlati alkalmazásuk fényében. A jog céljai nem rögzítettek, és nem is a jogi tisztviselők határozzák meg őket; a dinamikus társadalmi környezet kontextusában merülnek fel. A változásra és a variációra korábban helyezett hangsúly itt is releváns. Amint Selznick rámutat, a pragmatista elméletben mind a célok, mind az eszközök instrumentálisak, mindkettő önmagában értékes, és a cél meghatározása az eléréséhez szükséges eszközök értékelésétől függ.

(Selznick 1992: 328). A pragmatizmus tehát a jogot egyszerre tekinti eszköznek és magának a célnak. Fontos, hogy a pragmatista jogi interakcionizmus kiszélesíti a jog eszközként való használatában részt vevő szereplők körét. A jogi instrumentalizmus szokásos formáiban a jog céljait a kormány vagy a jogalkotó határozza meg, a jogot pedig eszköznek tekinti, amelyet a kormányzati tisztviselők használnak. A pragmatizmus ezt nem feltételezi: bárki, aki részt vesz egy jogi megoldást igénylő gyakorlati probléma megoldásában, használhatja a jogi normákat a döntéshozatal eszközeként. Ez egy demokratikus eszme: a joggyakorlat minden résztvevője élhet vele. A pragmatista instrumentalizmusnak ez a formája hozzáadhat valamit az interakcionista nézethez: egy beszámolót arról, hogy a normák változásai hogyan indulnak el, nevezetesen egy résztvevő által.

a problémával foglalkozó és a szabályokat megkérdőjelező gyakorlat (vö. Webber 2006: 177). A jogi interakcionizmus számára tehát a jog az emberek saját törekvéseinek eszköze a társadalmi kontextusban.

A jogi instrumentalitás ilyen szemlélete a jogot a mindennapi élet részévé teszi, és ezáltal a mindennapi gyakorlatok középpontjában álló társadalmi interakciók és tevékenységek elsődlegesek. Bizonyos értelemben a jog még áthatóbban instrumentális, mint az instrumentalizmus szokásos, politikaorientált formája, mivel a jog a különböző szereplők különböző céljaihoz kötődik. A jog mögöttes kölcsönhatásaira való összpontosítás lehetővé teszi, hogy az instrumentalitás mint az emberek által az életükben a normák használatának központi módja szerepeljen. Ugyanakkor az instrumentalizmus éleit is enyhíti azáltal, hogy elutasítja a célok jogi vitán kívüli elszigeteltségét, és a társadalmi célokat összekapcsolja a jogi értékekkel. Egy ilyen nézet nem szünteti meg a jelenlegi politikában és tudományban az instrumentalista gondolkodás és az értékorientált interakcionista nézet közötti feszültséget. Valószínűleg nem fogja meggyőzni a keményvonalas utilitaristákat vagy a jogi közgazdászokat. Lehetővé teszi azonban, hogy a jog vállalkozását a mindennapi élet céljaiba ágyazottan lássuk.

8. Következtetések: Következtetések az interdiszciplináris kutatásra

Cotterrell példáját követve úgy véljük, hogy a jogfilozófia, a jogszociológia és a doktrinális jogtudomány együttműködhet és kell, hogy együttműködjön annak érdekében, hogy a jog minden aspektusát teljes mértékben megértsük. Ahhoz, hogy az együttműködés értelmes és gyümölcsöző legyen, elengedhetetlen a jog közös fogalma. Egy ilyen fogalomnak elég tágnak kell lennie ahhoz, hogy teret adjon a három tudományág különböző szempontjainak, és mi mellett érveltünk, hogy a jogi interakcionizmus képes ilyen fogalmat kínálni. Ezt azért teheti meg, mert az általunk

azonosított négy oppozíció tekintetében integratív perspektívát nyújt, amely meg tudja magyarázni az oppozíció pólusainak fontosságát, miközben egyúttal egy olyan

alapot az összekapcsolásukhoz. Ezekben a záró megjegyzésekben szeretnénk felvázolni néhány következményt, amelyet nézetünk az interdiszciplináris kutatásokra nézve jelent.

A jogi interakcionista jogfelfogás alkalmazásával a tudományágak közötti együttműködés három különböző lehetősége mutatkozik meg. Először is, a diszciplínák kiegészítik egymást: mindannyian különböző, de szükséges módon járulnak hozzá a jog megértéséhez. Bár egyesek számára ez magától értetődőnek tűnhet, fontos felismerni, hogy amíg a jogszociológia és a jogdoktrína a jog a könyvekben/jog a cselekvésben ellentétének egy-egy más pólusát tekinti a jog helyes szemléletének, addig ez kizárja a másik tudományágnak a saját tudományágát kiegészítő megértését. Ennek az ellentétnek a felpuhítása ezért elengedhetetlen az együttműködéshez, még akkor is, ha csak kiegészítő meglátásokat nyújtunk. Ha azonban az ellentéteket egy nagyobb interakcionista kép részeinek tekintjük, a hozzájáruló diszciplínák felismerhetik, hogy a másik diszciplína viszonylag helyes lehet. Bár a jognak a jogszociológia által vizsgált dinamikus jellegét el kell ismerni, egy ponton szükség van a jog statikus bemutatására, hogy pontos leírást kapjunk egy összetett jogi problémáról. Mindaddig, amíg ezt a beszámolót kiegészítik a jog eredetének és fejlődésének történelmi és szociológiai kutatásai, a doktrinális jog statikus szemléletében rejlő redukció hasznos.

A komplementaritás másik illusztrációját az instrumentalizmus és a nem instrumentalizmus közötti ellentét elemzése adja. Az instrumentalitás gazdag, pragmatista értelmezése mellett értveltünk, amelyben a jogi normák egyszerre tekinthetők eszköznek és öncélnak. Elméletileg ez a két dimenzió integrálható. A pragmatista megközelítésben azonban a kontextustól függ, hogy a jogi normák eszközként, öncélként vagy mindkettőként jelennek meg. Ugyanez a kontextualizmus érvényes a kutatástervezéssel foglalkozó kutatókra is: nem tudnak elvonatkoztatni egy adott kutatási környezettől. Ezért a kutatási projekt konkrét céljaitól és a konkrét kontextustól - beleértve a diszciplináris készségeket is - függ, hogy e felfogások közül melyikre helyezik a hangsúlyt. Számos szociológiai kutatási projektben a megvalósítható kutatási terv megkövetelheti, hogy a jogi normákat csak eszköznek tekintsék. Az ilyen korlátozások gyakran legitimek a konkrét kutatási célok szempontjából, és részleges, de értékes betekintést nyújthatnak. Hasonlóképpen, az empirikus kutatási készségek hiányában a filozófusok néha jogosan elvonatkoztatnak a jog instrumentalista dimenziójától, és a jog belső erkölcsiségére összpontosítanak, hogy megvalósítható kutatási projekteket tervezzenek. Következésképpen a való életben a filozófiai, jogtudományi és szociológiai kutatóknak gyakran különböző, de egymást kiegészítő kutatási terveket kell választaniuk. Mindaddig, amíg felismerik, hogy az egyes projektek csak részleges betekintést nyújtanak, amelyek kiegészíthetők a más tudományágak eredményeit, egy ilyen korlátozás teljesen elfogadható lehet.

Másodsor, és kissé ambiciózusabb módon, a tudományágak tanulhatnak egymástól: tanulhatnak

kölcsönösen kijavítják egymás hibáit. Ezt ismét az ellentétek pólusainak összekapcsolása segíti. Amikor a jogfilozófusok a jog egyetemes jellemzőit keresik, a jogszociológusok által talált empirikus eltérések segíthetnek nekik abban, hogy belássák, hogy az egyetemesre való összpontosítást fel lehet cserélni az általánosra való összpontosításra, lehetővé téve annak elismerését, hogy egyes eltérések egyszerűen csak kiugróak lehetnek. Elég jó lehet egy olyan általános jogfilozófiai elmélet felállítása, amely a jogi jelenségek többségét megmagyarázza.

Harmadszor, a kutatás megkísérelheti a különböző tudományágakból származó felismerések szintézisbe olvasztását. A jogi interakcionista nézőpontból a négy oppozíció belüli feszültségek felismerése azt jelenti, hogy a diszciplínák fúziója soha nem érhető el teljesen, hanem legfeljebb részleges lesz. A gyakorlatban az együttműködésnek ez a harmadik formája olyan eszménykép lesz, amely soha nem valósul meg teljesen. Szabályozó eszményként azonban fontos, mert a közös kutatásra való törekvés segít abban, hogy a legtöbbet hozzuk ki az együttműködésből. Egy illusztráció, ahol a részleges szintézis lehetőségeit látjuk, abban a módban található, ahogyan a jogi interakcionizmus áthidalja a pluralizmus és az egység közötti ellentétet a következő fogalom révén

a relatív pluralizmus. Egyesíti a nemzeti, regionális és nemzetközi jogrendek összefonódását vizsgáló doktrinális tudósok meglátásait a jogszociológusok informális, nem állami jogrendekkel kapcsolatos szélesebb körű elképzeléseivel. A relativitás és a részleges összefonódás hangsúlyozásával azonban a hagyományos jogászok és jogfilozófusok koherenciával és egységgel kapcsolatos aggályait is magában foglalja. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy a jogrendeken belül és a jogrendek között egyaránt tanulmányozzuk a variációt és a fokozatos változást. Bár a többszintű jogrendekkel kapcsolatos kidolgozásának még csak a kezdeténél tartunk, a relatív pluralizmus ezen integratív koncepciója ígéretes kilátásokat kínál az ilyen jogformák kialakulásának valódi interdiszciplináris tanulmányozására.

Bármilyen nehéz is a gyakorlatban a tudományágak közötti együttműködés, az elméletfejlesztéshez, a jog kontextusban való megértéséhez és a joggal való normatív foglalkozáshoz szükség van egymás munkájára a diszciplináris határokat átlépve. Véleményünk szerint ugyanilyen fontos az is, amit ez kutatóként hoz és követel tőlünk: megtanulni másképp látni a dolgokat, felismerni saját nézőpontunk hibáit és vakfoltjait, és valóban megpróbálni beépíteni azt, amit mások csinálnak, hogy valami újat hozzunk létre.

Bibliográfia

- Berman, P.S. 2007. "Globális jogi pluralizmus". 80 *South California Law Review*, 1155-238.
- Brunnee, J. és Toope, S.J.: *Legitimitás 2010. és legalitás a nemzetközi jogban. An Interactional Számle*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cotterell, R. *Jog 2006., kultúra és társadalom: Jogi eszmék a társadalomelmélet tükrében*. Aldershot, Ashgate.
- Cotterell, R. *Élő 2008. jog: Studies in Legal and Social Theory*. Aldershot, Ashgate.
- Dewey, J. "1988. Rekonstrukció a filozófiában". In J. A. Boydston (szerk.), *The Middle Works, 1899-1924 12. kötet*. Carbondale és Edwardsville, Southern Illinois University Press (eredetileg: 1920).
- Dickson, J. 2001. *Értékelés és jogelmélet*. Oxford, Hart Publishing. Dworkin, R. *Törvények 1986. birodalma*. Cambridge, Belknap Press.
- Fuller, L.L. *A jog anatómiája 1968.*. New York, Praeger.
- Fuller, L.L. 1964/1969. *A jog erkölce*. New Haven, Yale University Press. 2. kiadás. Fuller, L.L. 1981/2001. *A társadalmi rend alapelvei. Válogatott esszék Lon. L. Fuller*. Durham: Durham, Duke University Press.
- Hart, H.L.A. 1961/1994. *A jog fogalma*. Oxford, Clarendon Press.
- Krisch, N. 2010. *Az alkotmányosságon túl: A posztacionális jog pluralista szerkezete*. Oxford, Oxford University Press.
- Krygier, M. *Philip 2012. Selznick: Ideálok a világban*. Stanford, Stanford University Press.
- Macdonald, R.A. "1999. Jogalkotás és kormányzás". In: W. van der Burg és W.J. Witteveen (szerk.), *Fuller újrafelfedezése: Essays on Implicit Law and Institutional Design*. 279-311. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Moore, S.F. 1978. *A jog mint folyamat: An Anthropological Approach*, Boston, Routledge.
- Nollkaemper, A. *Nemzeti 2011. bíróságok és a nemzetközi jogállamiság*. Oxford, Oxford University Press.
- Postema, G.J. 1999. "Implicit törvény". In W. van der Burg és W.J. Witteveen (szerk.), *Rediscovering Fuller: Essays on Implicit Law and Institutional Design*. 255-75. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Raz, J. *A jog 1979. tekintélye*. Oxford, Oxford University Press.

- Rundle, K.A. 2012. *Formák felszabadítanak: Lon L Fuller jogtudományának visszaszerzése*. Oxford, Hart Publishing.
- Selznick, P. 1992. *Az erkölcsi közösség*. Berkeley, University of California Press. Shapiro, S. J. *Törvényesség* 2011.. Cambridge/London, Harvard University Press.
- Taekema, S. 2003. *Az eszmények fogalma a jogelméletben*. Hága, Kluwer Law International.
- Taekema, S. 2011. "Relatív autonómia. A jogi diszciplína jellemzése". In B. van Klink és S. Taekema (szerk.), *Jog és módszer: Interdisciplinary Research into Law*. 33-52. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Taekema, S. és Van Klink, B. 2011. "A határon. Az interdiszciplináris kutatás korlátai és lehetőségei". In B. van Klink and S. Taekema (eds), *Law and Method Interdisciplinary Research into Law*. 7-32. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Tamanaha, B. "2009. A jog instrumentális szemléletéről az amerikai jogi kultúrában". In F. J. Mootz III (szerk.), *A filozófiáról az amerikai jogban*. 27-34. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vick, D. "2004. Interdiszciplinaritás és a jogtudomány". 31(2) *Journal of Law and Society*, 163-93.
- Webber, J. 2006. "Jogi pluralizmus és emberi cselekvőképesség". 44 *Osgoode Hall Law Journal*, 167-98.
- Witteveen, W.J. '1999. Rediscovering Fuller: An Introduction". In W. van der Burg és W.J. Witteveen (szerk.), *Rediscovering Fuller: Essays on Implicit Law and Institutional Design*, 21-48. Amsterdam, Amsterdam University Press.